

С. К. Костючков

ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ ВИЩОЇ ШКОЛИ УКРАЇНИ В УМОВАХ ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

У статті розглянуто особливості функціонування вищої школи України в умовах нового громадянського суспільства; підкреслюється, що в першій декаді ХХІ століття в Україні відбуваються кардинальні, навіть доленосні соціально-політичні, економічні, культурні й духовні трансформації, а саме: розвиваються механізми ринкової економіки, функціонують інститути демократії та багатопартійна система, українське суспільство стало більш монолітним, патріотично орієнтованим, відкритим. Автор акцентує увагу на тому, що на відміну від традиційних практик, формування громадянського суспільства в Україні відбувається як під тиском глобальних змін, так і у межах процесу модернізації, тобто комплексу соціальних, економічних, політичних, культурних та інтелектуальних трансформацій, характерних для країн молодих демократій. Зазначено, що громадянське суспільство хоча і є у певному розумінні поняттям трансісторичним, у кожен епоху когерує із проявами політичного життя і реагує на його стимули, а отже – приймаючи на себе знакомі навантаження, забезпечує соціальну раціональність, виявляючи себе як постійно змінюване, а отже – безперервно нове громадянське суспільство.

Ключові слова: громадянське суспільство, особистість, система освіти, держава, модернізація, демократичний транзит.

Постановка проблеми. Держава історично виступає в ролі легітимного розпорядника і контролера, а також законодавчого гаранта усіх суспільних процесів, вона здійснює правовий захист усіх діючих суб'єктів, у тому числі – акторів освітнього процесу. Стан освітньої системи в державі є показником якості життя суспільства, а тому в більшості економічно розвинених країн саме держава є головним суб'єктом, який програмує і забезпечує функціонування та розвиток системи освіти та визначає стратегічні напрями її модернізації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми функціонування вищої школи України в умовах модерного громадянського суспільства знайшли відображення в науковому доробку вітчизняних дослідників, таких як Г. Берегова, М. Ватковська, Т. Жижко, І. Кальной, А. Коваленко, А. Кравченко, В. Кремень, І. Кресіна, М. Михальченко, Т. Розова, В. Світлична, Т. Фініков, Т. Чистіліна, Т. Шарова, В. Цветков, Г. Цехмістрова, Г. Шатковська та інші.

Мета статті полягає у визначенні специфіки громадянського суспільства в контексті держав демократичного транзиту або держав молоді демократії; розгляді специфіки громадянського суспільства, коли йдеться про держави пострадянського об'єднання; дослідженні процесів консолідації економіки та суспільства у новому форматі, заснованих на знанні, які супроводжуються трансформацією продукту виробництва від матеріального до нематеріального – інтелектуального; аналізі радянської системи освіти, яка закономірно визначалася навчальними планами і державним замовленням на фахівців для різних галузей економіки; розкритті сутності історично сформованих функцій громадянського суспільства.

© С. К. Костючков, 2015

Виклад основного матеріалу дослідження. Історично в країнах пострадянського простору визначення обсягу та змісту освітнього процесу залишається прерогативою держави, що нерідко розглядається як “відлуння” радянської минульщини, коли усі суспільні процеси базувались на плановій економіці та ідеології марксизму-ленінізму. Але в умовах ринкової економіки державні стандарти часто не відповідають вимогам конкурентного ринку праці, критеріям якості освіти й параметрам правової демократичної держави і громадянського суспільства.

У першій декаді XXI століття в Україні відбуваються кардинальні, навіть доленосні соціально-політичні, економічні, культурні й духовні трансформації: розвиваються механізми ринкової економіки, функціонують інститути демократії та багатопартійна система, українське суспільство стало більш монолітним, патріотично орієнтованим, відкритим. Є підстави стверджувати (особливо в контексті подій 2014 – 2015 років), що Україна рухається у напрямі громадянського суспільства, але знаходиться ще на початковій стадії його формування. Громадянське суспільство, як ми зазначали вище – це сфера прояву ініціатив суверенних особистостей та їх організацій, створених на засадах добровільності, справедливості та солідарності. Активізація руху до громадянського суспільства стала результатом масштабних суспільно-політичних зрушень в Україні – сформувались і продовжують утворюватися соціальні групи, для яких суттєво зросла пріоритетність цінності людського життя, особистої гідності й громадянське самовідчуття себе як суб’єкта – активного перетворювача суспільної реальності.

На відміну від традиційних практик, формування громадянського суспільства в Україні відбувається як під тиском глобальних змін, так і в межах процесу модернізації, тобто комплексу соціальних, економічних, політичних, культурних та інтелектуальних трансформацій, характерних для країн молодих демократій. Подібна імплікація процесів наднаціонального і національного характеру, особливо в кризових умовах, створює додаткові труднощі та проблеми в процесі формування громадянського суспільства.

Громадянське суспільство має певну специфіку, коли йдеться про держави демократичного транзиту (або держави молоді демократії). По-перше, такі суспільства не лише перебувають у процесі становлення, а й характеризуються підвищеною чутливістю як до впливу власної держави, так і до факторів зовнішнього впливу. По-друге, у розвиткові суспільно-політичних процесів у цих країнах, у процесі демократичної трансформації важливу роль відіграє нематеріальний чинник, сутність і роль якого вбачається необхідним розглянути більш докладно.

Досліджуючи проблеми становлення і розвитку громадянського суспільства науковці дедалі більше зважають на те, що в його розбудові не варто виокремлювати лише його матеріальний складник – ринок, ігноруючи певним чином людину, необхідність створення умов для її всебічного розвитку, вияву творчого потенціалу, самореалізації та самовдосконалення. Однією із головних умов становлення, зокрема в Україні, громадянського суспільства треба вважати його нематеріальний складник, який є не економічною, а соціально-політичною категорією, адже для концептуалізації такого явища, як громадянське суспільство, більш значущими є внутрішні якості його дійових осіб, а не їхній рівень доходу та соціальний статус [4]. Даний нематеріальний складник містить досить великий перелік цінностей, серед яких – історична пам’ять, національна ідея, мова, традиції та звичаї, право, культура, духовність, національні цінності й, безумовно, система освіти.

Відтак, консолідація економіки та суспільства у новому форматі – як заснованих на знанні – супроводжується трансформацією продукту виробництва – від матеріального до нематеріального – інтелектуального, обумовлює зростаюче значення таких освітніх практик, які регулюються самим ринком та мають безперервний, перманентний характер. Подібне становище актуалізує прийняття принципу безперервної освіти й розробку його концептуальних засад і системних положень. Іншими словами, тією мірою, якою знання стають загальним, конвертованим товаром, безперервна освіта набуває статусу соціальної технології, яка забезпечує поширення та існування цих знань у тій якості та стані, які є необхідними для розвитку суспільства на конкретному етапі [1].

Сучасне громадянське суспільство в країнах розвиненої демократії взяло на себе функцію колективної ідентичності, воно вибудовує горизонтальні зв'язки та взаємовідносини обопільної вигоди, рівного партнерства та відповідальності. При цьому демократія постає умовою можливості раціонального дискурсу, який, у свою чергу, може привести до консенсусу не тільки із приводу універсальних форм індивідуальної/групової поведінки, але й вирішення соціальних завдань (у тому числі, пов'язаних із освітою). Перед суспільством у даному контексті постає раціонально-технічне завдання когерентності реальної поведінки людей реального суспільства з ідеальною моделлю його облаштування шляхом послідовного наближення. Ця модель є динамічною і сама є предметом соціальної деліберації та згоди. Вітчизняні науковці [2] наголошують на тому, що створення досконалої моделі громадянського суспільства – завдання практично нездійснене, принаймні, у межах першої чверті ХХІ століття. Соціальний реалізм в побудові громадянського суспільства постає в тому, щоб спільнота була готова досягати консенсусу з певних моделей суспільного життя, хай не найкращим у конкретних соціально-політичних, соціальних та культурних умовах, але гласно або негласно конгеніальним більшості громадян. Таким чином, реалізується інша, досить важлива функція громадянського суспільства – функція легітимації соціальних відносин; додамо: у тому числі – й у сфері вищої освіти.

Розбудова України як суверенної, демократичної, правової, європейської держави потребує створення відповідної системи вищої освіти, спрямованої на забезпечення фундаментальної наукової, загальнокультурної, професійної підготовки фахівців, котрі визначатимуть напрями, темпи й рівень науково-технічного, економічного та соціально-культурного розвитку суспільства й будуть здатними до постійної модернізації набутих знань, до професійної мобільності та варіативності, на основі вдосконалення адаптаційного механізму відповідно до змін у політичній, соціально-економічній, культурній, екологічній сферах.

Як відомо, у ХХІ столітті активно формуються нові парадигми вищої освіти, сутність яких в тому, щоб навчити людину жити в інформаційному суспільстві, створити їй умови для безперервного розвитку й набуття в процесі освіти навичок швидкої інтеграції в суміжні сфери професійної діяльності. У таких умовах значно зростає роль вищої освіти в системі не лише професійної підготовки людини, але й її самоосвіти з метою максимальної реалізації закладеного у кожній особистості інтелектуального потенціалу, підвищення рівня її біосоціальної кваліфікації.

Принципові зміни в сучасному соціально-економічному розвитку України потребують значного підвищення конкурентоспроможності випускників вищих навчальних закладів. З упровадженням в економіку країни міжнародних стандартів зросли вимоги і до підготовки кадрів для практично усіх сфер людської діяльності, що зу-

мовило нагальну потребу в сертифікації якості діяльності освітніх установ, у тому числі й вищих навчальних закладів. Радянська система освіти, яка закономірно визначалася навчальними планами і державним замовленням на фахівців для різних галузей економіки, могла функціонувати лише в межах централізованої державної системи, тому безумовно є ірелевантною мінливим умовам ринкової економіки.

Варто зазначити, що в СРСР підготовка фахівців для різних галузей економіки відбувалась на основі державної форми власності, відповідно, логічним і закономірним були:

- державне планове управління освітою;
- обмеженість бюджетних коштів держави при безкоштовності навчання для усіх громадян держави;
- однорівнева однократна освіта, вузькопрофільне навчання;
- стандартизовані та уніфіковані для усіх вищих навчальних закладів СРСР навчальні плани;
- синхронне навчання;
- академічна іммобільність студента.

Відповідно, в умовах ринкової економіки система вищої освіти характеризується:

- задоволенням особистих потреб у вищій освіті через ринок освітніх послуг;
- обмеженістю особистих коштів члена суспільства при виборі навчального закладу за умов платності навчання;
- багаторівневою безперервною освітою, широкопрофільним навчанням;
- гнучкими, диверсифікованими навчальними планами;
- асинхронним навчанням;
- академічною мобільністю студента.

Отже, ефективність модернізації вітчизняної системи освіти і професійної підготовки значною мірою залежатиме від того, наскільки послідовно й виважено вища школа звільниться від радянських атавізмів і звернеться до позитивного світового досвіду у сфері вищої освіти. Розв'язання цих проблем залежатиме від потенційних можливостей вищого навчального закладу щодо реалізації комплексу заходів, спрямованих на удосконалення системи вищої професійної освіти. Не можна забувати, що вищі навчальні заклади функціонують в умовах конкуренції, яка посилюється з кожним роком, тому вони повинні переглядати традиційні підходи до управління навчальним процесом з урахуванням сучасних вимог ринку праці. Адже ринок, як відомо, встановлює свої (щододалі жорсткіші) правила на основі реального попиту або попиту, що формується з боку споживачів.

Серед невідкладних заходів стосовно реформування вищої освіти України Т. Фініков пропонує провести низку структурних змін у галузі, які забезпечать основу її якісної модернізації, зокрема:

- гармонізацію національної системи вищої освіти України з принципами та підходами Європейського простору вищої освіти та наукових досліджень;
- набуття вищими навчальними закладами функцій “центрів відповідальності” за вищу освіту, вивільнення потенціалу наукового та педагогічного пошуку викладачів;
- створення “точок зростання”, що зумовлює випереджальний розвиток провідних дослідницьких університетів як моделей системної трансформації академічного середовища;

- запровадження сучасного формату підготовки дослідницьких кадрів;
- формування нової системи відносин між державою, вищою школою та бізнесом [3].

Саме освіта, зокрема вища, повинна сприяти, на наше переконання, розвиткові у людини здатності раціонально, логічно і критично засвоювати реальність, прогнозувати близьке й віддалене майбутнє, іншими словами – чим більш освіченою буде людина по мірі розвитку громадянського суспільства, тим більш ефективною має бути система освіти як засіб вдосконалення адаптаційного механізму особистості до постійно змінюваного світу, а враховуючи природу людини – механізму підвищення рівня особистісної біосоціальної кваліфікації.

У даному контексті значної актуальності набуває теза про те, що від вирішення проблем освіти залежить обґрунтування напряму, змісту і тенденцій розвитку того соціального та природного середовища, в якому мають функціонувати інститути освіти, зокрема вищої, у майбутньому; розкриття потенціалу освіти щодо її впливу на духовні, моральні та естетичні преференції особистості, на соціально-політичний та історично-культурний розвиток суспільства. Вирішення нагальних проблем освіти впливає на перспективне, наукове обґрунтування тактики і стратегії в освітній політиці; на конструктивний, творчий пошук ефективних підходів і методів організації освітнього процесу.

На підставі вищевикладеного можна стверджувати, що в контексті сучасного процесу інформаційної ампліфікації, яка досягла, практично, цивілізаційного масштабу, суттєво змінюється формула суспільства й все більше перетворює його в суспільство знань (*learning society*). При цьому, на думку П. Джарвіса, привілеї подібної трансформації поширюються не тільки на економічно розвинені країни, які варто розглядати подвійно – як піонерів й провідників здійснюваних перетворень, оскільки визнається, як наголошує Джарвіс, що в сучасних умовах не існує реальних меж, які відокремлюють суспільства знань, тому їхні принципи вбачається можливим транслювати в менш розвинені суспільства, у тому числі за допомогою транснаціональних корпорацій [5].

Очікування з боку громадянського суспільства від вищої освіти не просто вагомого, а й кардинального внеску у вирішення його нагальних проблем – політичних, економічних, соціальних, культурних тощо, є беззаперечним фактом, який підкреслює реальний авторитет вищої школи у суспільстві, проте засвідчує, що у першій чверті ХХІ століття відбувається певне переформатування змісту уявлень про неї через “приписування” їй не притаманних завдань та доручень. Упродовж тривалого часу в Україні держава барилась з процесом реформування вищої освіти, хоча проблеми в даній галузі неупинно нагромаджувались та поглиблювались.

Інерційний рух загрожував (і продовжує загрожувати) тим, що реальними постають загрози: втрати перспектив наукового і технологічного прогресу України до рівня розвинених держав світу; деградації вітчизняної системи з наслідками у вигляді незворотних втрат людського капіталу в національних масштабах та інфляцією довіри суспільства до системи освіти; дифракції національних освітніх традицій; перетворення України на свого роду тіньовий простір європейської вищої освіти, реципієнта інтелектуалів для держав із якіснішими освітніми системами; мінімізації шансів реальної модернізації системи вищої освіти та зростання авторитету України на міжнародному рівні.

Виходячи з того що наша країна знаходиться на шляху розбудови громадянського суспільства, і держава, й суспільство мають усвідомлювати необхідність забезпечення продуктивної реалізації усталених, певним чином історично сформованих функцій громадянського суспільства, серед яких: репрезентація і захист інтересів суспільних груп, продукування й надання соціальних послуг, створення умов для формування так званого середнього класу, громадський контроль за діями органів влади, пошук і впровадження механізмів вирішення нагальних гуманітарних проблем суспільства, у тому числі – проблем освітньої галузі.

Необхідно зазначити, що громадянське суспільство хоча і є у певному розумінні поняттям трансісторичним, у кожен епоху етіологічно когерує із проявами політичного життя і реагує на його стимули, а отже, приймаючи на себе контрадикторні, знаковміні навантаження, забезпечує/повинно забезпечувати соціальну раціональність, виявляючи себе як постійно змінюване, тобто перманентно нове громадянське суспільство. На підставі цього можна стверджувати, що базовими, субстантивними, але далеко не вичерпними характеристиками громадянського суспільства є його трансісторичність, плюралістичність, трансформативність.

Показовою в даному сенсі вбачається думка вітчизняного філософа І. Кального, котрий зауважує, що процес диференціації суспільного життя, підсилений культурним плюралізмом, послаблює громадянське суспільство, формалізує його. Суспільство як структура взаємопов'язаних елементів набуває тенденції бути "скоріше метасистемою, ніж системою, оскільки кожний її елемент (сфера) заявляє про свою самодостатність і претензії на системність" [2, с.35].

Сучасний етап суспільного розвитку потребує певної ревізії звичних форм суспільного життя, в яких зникло відчуття "Ми", орієнтоване на досягнення справедливості та солідарності. Тільки в малих соціальних утвореннях, на думку Кального, сучасна людина знаходить те, чого не дає їй "велике" співтовариство. Тільки у межах малої соціальної групи вона ще знаходить розуміння та співчуття, солідарність, отримує надію на справедливість, оскільки усі ці соціальні характеристики мають не абстрактний, але безумовно конкретний характер, який зумовлює домінування моральних засад суспільного життя. На відміну від держави, громадянське суспільство має тривалу перспективу, оскільки "людству протипоказаний тоталітарний централізм влади". Людство не може повернутися і до традиційного суспільства, воно може рухатись у своєму розвитку тільки до співтовариства вільних особистостей, орієнтованих на презумпцію солідарності, справедливості й громадянської згоди, долаючи почасти негативні чинники індустріального та інформаційного суспільства [2, с.38].

Висновки. Отже, розглядаючи специфічні особливості функціонування вищої школи України в новому громадянському суспільстві, варто зауважити, що визначені характеристики громадянського суспільства є певною мірою притаманними практично усім явищам соціально-політичного життя; у сфері освіти плюралізм суспільного життя актуалізує необхідність урізноманітнення усіх складових елементів освітньої сфери. Відтак, йдеться про таку, що постійно заглиблюється, диверсифікацію освіти, яка передбачає не тільки організацію нових освітніх установ та рецесію від уніфікованої системи державної освіти, але й надання освітніх функцій суспільним установам, із визначенням нових напрямів освіти, нових курсів та дисциплін, створенням міждисциплінарних програм.

Список літератури: 1. Горшков М.К., Ключарев Г.А. Непрерывное образование в контексте модернизации / М.К. Горшков, Г.А. Ключарев. – М.: ИС РАН, ФГНУ ЦСИ, 2011. – 232 с. 2. Гражданское общество: истоки и современность / Науч. ред. Кальной И.И., Лопушанский И.Н. – СПб: Юридический центр Пресс, 2006. – 492 с. 3. Фініков Т.В., Шаров О.І. Невідкладні завдання і змістовні принципи проектно-орієнтованого реформування вищої освіти України / Т.В. Фініков, О.І. Шаров // Управління проектами та розвиток виробництва: Зб.наук.пр. – Луганськ: вид-во СНУ ім. В.Даля, 2009. – № 3 (31). С. 67-79. 4. Цветков В.В., Кресіна І.О., Коваленко А.А. Суспільна трансформація і державне управління в Україні: політико-правові детермінанти: монографія / В.В. Цветков, І.О. Кресіна, А.А. Коваленко. – К. : Видавничий дім “Ін Юре”, 2003. – 496 с. 5. Jarvis P. Globalization, the Learning Society and Comparative Education / P. Jarvis // Comparative Education. – 2000. – Vol.36. – No.3. – P. 346.

Bibliography (transliterated): 1. Gorshkov M.K., Kljurcharev G.A. Nepreryvnoe obrazovanie v kontekste modernizacii / M.K. Gorshkov, G.A. Kljurcharev. – M.: IS RAN, FGNU CSI, 2011. – 232 s. 2. Grazhdanskoe obshhestvo: istoki i sovremennost' / Nauch. red. Kal'noj I.I., Lopu-shanskij I.N. – SPb: Juridicheskij centr Press, 2006. – 492 s. 3. Finikov T.V., Sharov O.I. Nevidkladni zavdannja i zmistovni principi proektno-orientovanogo reformuvannja vishhoї osviti Ukraїni / T.V. Finikov, O.I. Sharov // Upravlinnja proektami ta rozvitok virobnictva: Zb.nauk.pr. – Lugans'k: vid-vo SNU im. V.Dalja, 2009. – № 3 (31). S. 67-79. 4. Cvetkov V.V., Kresina I.O., Kovalenko A.A. Suspil'na transformacija i derzhavne upravlinnja v Ukraїni: politiko-pravovi determinanti: monografija / V.V. Cvetkov, I.O. Kresina, A.A. Kovalenko. – K. : Vidavnichij dim “In Jure”, 2003. – 496 s. 5. Jarvis P. Globalization, the Learning Society and Comparative Education / P. Jarvis // Comparative Education. – 2000. – Vol.36. – No.3. – R. 346.

UDC 101+304.2

S. Kostuchkov

FEATURES OF HIGH SCHOOL OF UKRAINE UNDER THE FORMATION OF CIVIL SOCIETY

In the article the peculiarities of Higher Education of Ukraine in the new civil society; stresses that in the first decade of the XXI century in Ukraine there are drastic, even vital socio-political, economic, cultural and spiritual transformation, namely developing mechanisms of market economy, democratic institutions and functioning multiparty system, Ukrainian society has become more monolithic, patriotically oriented, open. Based on the fact that our country is in the process of civil society and the state and the society are aware of the need to ensure the implementation of established productive in some way the historical function of civil society, including: representation and protection of interests of social groups, production and delivery of social services creating conditions for the formation of the so-called middle class, public control over the actions of the authorities, finding and implementing mechanisms to address the urgent humanitarian problems of society, including - the problems of the educational sector. The author emphasizes that unlike traditional practices of civil society in Ukraine is under pressure as global change and modernization within the process that is complex social, economic, political, cultural and intellectual transformations, typical for countries emerging democracies . The current stage of social development requires a certain revision usual forms of social life, which disappeared a sense of "we", focused on achieving justice and solidarity. Only a small social formations modern

man is what makes it "great" community only within small social group feels it has the understanding and compassion, solidarity, hope gets justice, because all these social characteristics are not abstract, but certainly specific, which leads to the domination of the moral foundations of social life. It is noted that although civil society is in one sense the notion transitory in every age coherent manifestations of political life and responds to its stimulus, and therefore – taking the opposite loads, provides social rationality, manifesting itself as continuously changing, so – continuously new civil society.

Key words: *civil society, the individual, education system, state modernization, democratic transit.*

УДК 101+304.2

С. К. Костючков

ОСОБЕННОСТИ ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ ВЫСШЕЙ ШКОЛЫ УКРАИНЫ В УСЛОВИЯХ ФОРМИРОВАНИЯ ГРАЖДАНСКОГО ОБЩЕСТВА

В статье рассмотрены особенности функционирования высшей школы Украины в условиях нового гражданского общества; подчеркивается, что в первой декаде XXI века в Украине происходят кардинальные, даже судьбоносные социально-политические, экономические, культурные и духовные трансформации, а именно: развиваются механизмы рыночной экономики, функционируют институты демократии и многопартийная система, украинское общество стало более монолитным, патриотически ориентированным, открытым. Автор акцентирует внимание на том, что в отличие от традиционных практик, формирование гражданского общества в Украине происходит как под давлением глобальных изменений, так и в рамках процесса модернизации, то есть комплекса социальных, экономических, политических, культурных и интеллектуальных трансформаций, характерных для стран молодых демократий. Отмечено, что гражданское общество, хотя и является в определенном смысле понятием транзитивным, в каждую эпоху когерентно с проявлениями политической жизни и реагирует на ее стимулы, а следовательно – принимая на себя знакопеременные нагрузки, обеспечивает социальную рациональность, проявляя себя как постоянно меняющееся, а значит, непрерывно новое гражданское общество.

Ключевые слова: *гражданское общество, личность, система образования, государство, модернизация, демократический транзит.*

Стаття надійшла до редакційної колегії 30.04.2015